

POLICENTRIČNI REGIONALNI SUSTAV DALMACIJE I ULOGA GRADOVA KAO POLOVA RAZVITKA

BRANKO PASARIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 911.3::33DALMACIJA
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno
: 1997-10-28
Received

U ovom članku autor istražuje nodalno-funkcionalnu strukturu naselja u Dalmaciji, te zaključuje da je na tom prostoru aktualan jedan monocentrično-disperzan model regionalne strukture. Do tog zaključka dolazi analizom broja naselja i stanovnika koji žive u četiri velika grada u Dalmaciji, u naseljima od 3 do 30 tisuća stanovnika, te u naseljima ispod tri tisuće stanovnika. Da bi potvrdio tu tezu, analizira razdiobu stanovništva na ono koje živi u jednom od četiri regionalna centra, u ostalim općinskim centrima, te u ostalim naseljima.

Povezivanje veličine i značaja naselja s gospodarskom ulogom naselja u prostoru Dalmacije i Hrvatske autor provodi preko analize strukture i broja zaposlenih. Na temelju standardiziranih odstupanja od srednjih vrijednosti utvrđuje se granska usmjerenost pojedinih regionalnih centara.

Kao dopunu tom istraživanju uvodi se pojam "poła razvitka", te specifičnom metodom ocjene "viška zaposlenosti" utvrđuju se "bazične djelatnosti" dalmatinskih gradova i značenje tih djelatnosti za Hrvatsku.

Na kraju se daju argumenti za promišljanje nove strategije razvoja Dalmacije u kojoj bi se industrija trebala prilagodavati potrebama turizma i stanovanja.

KLJUČNE RIJEČI: regionalni sustav, policentričnost, pol razvitka, bazične djelatnosti, indeks viška zaposlenih, eksterne ekonomije, naselja

1. Uvod

Društveni i gospodarski razvitak pored globalnog i agregatnog aspekta uvijek ima i svoju prostornu, odnosno regionalnu dimenziju. Svaka ljudska aktivnost vezana je za određeni prostor, koji je na određeni način određuje i ograničava.

Međuodnosi prostora i svekolikih društvenih i gospodarskih aktivnosti čine splet složenih regionalnih odnosa koji mogu poprimiti različite oblike i biti predmetom različitih regionalnih politika. Na teorijskoj razini razlikuju se dva čista oblika (tipa) mogućeg regionalnog društvenog i gospodarskog razvitka: monocentrični i policentrični tip.

Monocentrični regionalni sustav pretpostavlja postojanje jednog snažnog gradskog centra, koji u sebi i oko sebe okuplja stanovništvo regije i sve njegove gospodarske i druge aktivnosti. Velika gustoća stanovanja i ekonomskih aktivnosti u takvom centru i njegovoj neposrednoj okolini dijametralno su suprotni rijetkoj naseljenosti i ekonomskoj zaostalosti ostalog regionalnog prostora.

Monocentrični razvoj postupno dovodi do kongestije (zagušenosti) prostora, koncentracije i inkompatibilnosti (netrpeljivosti) korisnika prostora, porasta troškova, degradacije čovjekove okoline i kvalitete života, te do suboptimalnog korištenja raspoloživih resursa, posebno poljoprivrednog zemljišta.

S druge strane disperzija stanovništva, kao i njegovih ekonomskih i neekonomskih aktivnosti, također dovodi do nepovoljnih posljedica. Troškovi infrastrukture, društvene organizacije, izostanak efekata eksternih ekonomija i ekonomija obujma, nemogućnost dostizanja "pragova isplativosti" za cijeli niz društvenih institucija i centralno-mjesnih funkcija, ograničavaju društveni razvitak u uvjetima velike disperzije.

Ponegdje se, tijekom razvojnog procesa, disperzija stanovništva i njegovih ekonomija u velikom broju malih naselja može pojaviti kao popratna i rezidualna pojava monocentričnog razvitka.

Ekonomistički pristup društvenom i gospodarskom razvitku, naročito u fazi svladavanja tradicionalne agrarne strukture društva, u većini će slučajeva dati prednost koncentraciji, koja uz manje troškove može dati veće početne učinke.

U daljnjim fazama razvitka sve se snažnije pojavljuju negativni efekti koncentracije, a i povećane novčane mogućnosti stanovništva generiraju tenzije za disperziju stanovanja u prirodni i ugodniji ambijent. Odnosi koncentracije i disperzije u tom su smislu uvjetovani visinom ukupnog dohotka i dohotka po stanovniku.

Koncentracija stanovništva i njegovih gospodarskih aktivnosti u više centara u okviru jedne regije, stvara policentrični sustav.

Policentrični razvoj pokušava pomiriti suprotnosti disperznog i monocentričnog sustava, koristeći u konkretnim prirodno-geografskim i društveno-ekonomskim uvjetima prednosti jednog ili drugog tipa. Policentrični sustav i njegove mogućnosti na prvome mjestu su određeni veličinom, oblikom i smještajem prostora kojim je sustav definiran.

Dalmacija se je tijekom dugih povijesnih razdoblja u nodalno-funkcionalnom smislu razvijala kao policentrični sustav nekoliko većih gradova orijentiranih prema unutrašnjosti i sa sličnim gospodarskim strukturama. Odrednice tog razvoja bili su povoljni prijevoji preko planinskog lanca koji Dalmaciju dijeli od unutrašnje Hrvatske, ali i nedostatak dužobalne prometne infrastrukture. Pokušaji da se potakne jači monocentrični razvoj zapravo nikada nisu dali ozbiljnijeg ploda.

Danas su na djelu u Hrvatskoj snažne tenzije za koncentracijom društvene, gospodarske i političke moći u glavnom gradu države, što zbog geografskog oblika države, kao i zbog povijesnih i prirodnih razlika ne može osigurati optimalni razvoj. Osim toga, značajan dio društvenog i gospodarskog života odvija se spontano, odnosno izvan mogućnosti efikasne kontrole Države, što generira i spontane regionalne odnose, koje ne bi trebalo umjetnim putem kanalizirati u neprirodnim smjerovima.

Cilj ovog istraživanja je policentrični sustav Dalmacije, njegov dosadašnji razvoj i mogućnosti koje pruža za budućnost.

2. Naseljska struktura Dalmacije

Struktura naselja u Dalmaciji je nerazvijena i teško da može biti osnovica dinamičnijeg policentričnog razvitka. Prema popisu iz 1991. godine u Dalmaciji je bilo 895 naselja prosječne veličine 1055 stanovnika. Ako se iz popisa isključe četiri velika grada, prosječna veličina naselja pada na 662 stanovnika. U 1991. godini stanovništvo Dalmacije još uvijek je bilo raspršeno u velikom broju malih naselja.

Analiza međupopisnih rezultata kretanja stanovništva i veličine naselja pokazuje da je do 1991. godine u Dalmaciji još trajala intenzivna redistribucija stanovništva po dvije osnove: od manjih naselja prema većim, te od otočnih i zaobalnih prema obalnim. Kao nusproizvod ovog procesa javlja se sve veći broj izrazito malih naselja, koja se dugoročno neće moći održati.

Domovinski rat 1991.-1993. značajno je ubrzao ove procese, a obrnuti tijek od većih prema manjim naseljima teško je zamisliv, osim kao izraz puke egzistencijalne nužde.

Podrobnija analiza statističke građe upućuje na zaključak da se diskriminacijska linija raslojavanja naselja u odnosu na porast ili pad broja žitelja nalazi kod veličinske grupe od tri tisuće stanovnika. U pravilu naselja koja su 1971. ili 1981. imala više od 3 tisuće stanovnika, pokazuju porast u 1991. godini, a naselja koja su imala manje od tog broja pad. Iznimku čine obalna naselja, gdje se porast broja stanovnika očituje već kod naselja s preko 500 do 1000 stanovnika. Provedena istraživanja ukazuju da se u grupi od 20 do 25 najvećih naselja Dalmacije trebaju tražiti mogućnosti formiranja policentričnog sustava naselja.

Tablica 1. Stanovništvo Dalmacije prema veličini naselja (u postotcima)

Veličina naselja	1971.	1981.	1991.
Do 3000 stanovnika	60.85	50.73	44.70
3001 do 30000 stan.	8.15	13.71	17.74
Četiri velika grada	31.00	35.56	37.56
Ukupno	100.00	100.00	100.00

Izvor: Dokumentacija Državnog statističkog zavoda Zagreb, odgovarajuća godišta

U sve tri popisne godine uočavaju se dvije izrazite koncentracije: u četiri velika grada (Zadar, Šibenik, Split i Dubrovnik) gdje je 1991. godine živjelo preko jedne trećine pučanstva Dalmacije, te u malim naseljima do 3000 stanovnika gdje je neposredno pred Domovinski rat živjelo nešto manje od polovice stanovništva promatrane regije.

Kako četiri velika grada čine ujedno i osnovu urbo-regionalnog sustava, takav način razmještaja stanovništva može se nazvati **monocentrično-disperznim modelom regionalnog sustava Dalmacije**.

Rahlost strukture naselja u Dalmaciji posebno je uočljiva iz progresivnog pada broja naselja s porastom veličine. Od 895 naselja u 1991. godini svega ih je 14 imalo više od 5 tisuća stanovnika.

Tokovi relokacije demografske mase u Dalmaciji ne mogu se objasniti bez uzimanja u obzir litoralizacijskih procesa, koji više ili manje determiniraju pokretljivost stanovništva.

Koncentracija stanovništva Dalmacije na obali, proces je koji intenzivno traje već više od 30 godina, a ekonomske i demografske prilike su još uvijek takve da uprkos znatnom iscrpljenju demografskog potencijala zaobalnog i otočkog područja, ovaj proces još uvijek ne jenjava. To, među ostalim, pokazuje i brži porast broja stanovnika u obalnim naseljima u odnosu na zaobalna i otočna. U 1991. godini, oko 54 posto pučanstva Dalmacije živjelo je u obalnim naseljima, oko 38 posto u zaobalnim, a tek oko 8 posto u otočnim naseljima. Detaljnija analiza pokazuje izrazito jak tijek litoralizacije između 1971. i 1981. godine. U tom razdoblju ukupno pučanstvo Dalmacije poraslo je za oko 52 tisuće osoba, a pučanstvo obalnih naselja za oko 81 tisuću, odnosno za oko 156 posto ukupnog porasta Dalmacije. Uvažavajući stanovite migracije iz drugih područja Hrvatske i bivše države, ostaje činjenica da se takva globalna demografska dinamika morala dramatično odraziti na raslojavanje i rasap sustava naselja u zaleđu i na otocima.

Ovaj proces je nastavljen i u razdoblju između dva zadnja popisa (1981-1991), iako zbog iscrpljivanja demografskih resursa u zaleđu i na otocima u nešto blažem obliku. Naime, u tom je razdoblju ukupan porast broja stanovnika iznosio oko 62 tisuće osoba, a porast obalnih naselja oko 58 tisuća. Globalno gledajući, obalna su naselja opet apsorbirala gotovo cjelokupni porast.

Ovakva demografska kretanja posebno su se dramatično odrazila na Dalmatinskim otocima, gdje je, uz svega par iznimaka, preostalom otočnom stanovništvu oduzeta svaka nada u dugoročnu mogućnost opstanka. Da je stanje zaista dramatično pokazuje i naglo probuđeni interes centralnih državnih vlasti za jadranske otoke, nažalost do sada bez neke prepoznatljive ili uvjerljive strategije revitalizacije.

Na zaobalnom području Dalmacije stanje je posebno složeno zbog Domovinskog rata 1991.-1993. koji je svom žestinom zahvatio taj prostor. Pučanstvo je masovno odlazilo u zbjeg, a stotine je sela u većoj ili manjoj mjeri razoreno. No, to stanje moglo bi se iskoristiti za generiranje jedne nove i bolje strategije razvitka tog prostora, umjesto pukog fizičkog obnavljanja razrušenih građevina.

Kao općeniti zaključak može se kazati da se stanovništvo Dalmacije postupno koncentrira u naseljima s više od tri tisuće stanovnika, te posebno u obalnim naseljima. Naslijeđena struktura naselja, neovisno o relokacijskim trendovima, još uvijek uvjetuje polarizaciju na četiri velika grada i mnoštvo malih naselja ispod tri tisuće stanovnika. Izraziti deficit srednje velikih naselja otežava generiranje i provođenje politike regionalnog razvoja koja bi težila policentričnom modelu, koji se ujedno i temelji na jačanju i ohrabrenju srednje velikih naselja (10 do 30 tisuća stanovnika) i njihovoj polarizatorskoj ulozi u prostoru.

3. Regionalna polarizacija Dalmacije

Veličinski odnosi naselja u odnosu na prirodno-fizionomsku podjelu Dalmacije uvelike diktiraju i regionalnu polarizaciju makroregije. U ovom kontekstu pojam regionalne polarizacije definira se kao skup gospodarskih polova u kojima se vrši kumulativan proces razvoja.

Ekonomska teorija u pravilu razlikuje "pol rasta" i "pol razvoja" (Krešić, 1977, 112-116). Pol rasta, po definiciji, može biti bilo koja struktura koja buja u prostoru (industrijska zona, turističko naselje, vojni poligon, kompleks rudokopa, željeznički ili cestovni čvor i sl.), međutim funkcije pola razvoja rezervirane su isključivo za gradove. I to prvenstveno za one gradove koji potiču i artikuliraju prostorne (ambijentalne), socio-ekonomske i demo-grafske strukturne promjene u području svog djelovanja. Polovi razvoja mogu se pojmovno povezivati u hijerarhijske sustave geografskog ili sektorskog značaja (naročito industrija i promet). U regionalnoj analizi i regionalnom planiranju hijerarhijsko povezivanje polova razvoja ima geografski značaj i uvijek čini dio nodalno-funkcionalne mreže centralnih naselja.

Kumulacija razvitka u okviru pola razvoja uvijek znači i prenošenje efekata na ostale grane i sektore, računajući i na povratno djelovanje u uvjetima međuzavisnosti strukturnih promjena (Teodorović, 1971, 189).

Četiri velika grada u Dalmaciji, te u nešto manjoj mjeri konurbacija Ploče-Metković i Knin, čine polove razvitka značajne za cijeli hrvatski, pa i bosansko-hercegovački prostor. Iz poznatih razloga (nedostatak prometne infrastrukture, insuficijencija drugih razvojnih centara i sl.), oni su u dugom vremenskom razdoblju praktički djelovali kao monocentri, ne uspijevajući integrirati i usmjeravati sve razvojne funkcije gravitirajućih područja.

Stanoviti uvid u polarizaciju prostora Dalmacije po nodalno-funkcionalnim regijama može se dobiti iz usporedbe raspodjele pučanstva na stanovnike regionalnih centara, ostalih općinskih centara, te ostalih naselja, sve prema regionalnoj podjeli Hrvatske u 1991. godini.

Ako se okupljanje stanovništva u općinskim centrima, ne računajući i regionalne centre, usvoji (uz dosta opreza i dodatnih razmatranja) kao indikator policentričnog razvoja, u stanovitoj mjeri jači policentrični razvoj zapaža se u Splitskoj i Šibenskoj regiji. U Šibenskoj je regiji to rezultat demografske snage Knina, koji je prije Domovinskog rata po veličini bio šesti grad u Dalmaciji. U kojoj mjeri će se Knin revitalizirati i kakva će biti njegova uloga u novoj hrvatskoj državi izvan je ove rasprave.

U Splitskoj regiji, međutim, postoji veći broj manjih centara i gradića koji u stanovitoj mjeri homogenije polariziraju prostor ove regije (Sinj, Omiš, Makarska, Trogir, Imotski, Hvar, Supetar). U tom kontekstu u cijeloj je

Dalmaciji jedino Splitska regija dosegla nivo urbanog razvoja koji omogućuje plodniji i konzistentniji policentrični razvitak u budućnosti.

Četiri velika grada u Dalmaciji u realnosti definiraju i određuju regionalnu strukturu i regionalnu specijalizaciju unutar prostora svoje gravitacije. Oni uz to i najveći dio gospodarskih aktivnosti vežu uz svoje uže područje, tako da se može govoriti i o gospodarskoj specijalizaciji gradova, koji po logici stvari ne mogu bitno odstupiti od gospodarske specijalizacije svojih regija.

Tablica 2. Polarizacija pučanstva Dalmacije u regionalnim i općinskim centrima 1971. - 1991. u postotcima

O P I S	Regionalni centri	Ostali općinski centri	Ostala naselja	UKUPNO
DALMACIJA:				
- 1971	32.4	7.6	60.0	100.0
- 1981	37.3	7.9	54.8	100.0
- 1991	41.5	10.0	48.5	100.0
REGIJA:				
Zadarska				
- 1971	25.1	4.5	70.4	100.0
- 1981	33.9	5.1	61.0	100.0
- 1991	38.0	5.4	56.6	100.0
Šibenska				
- 1971	18.7	6.9	74.4	100.0
- 1981	24.3	9.8	65.9	100.0
- 1991	27.2	11.6	61.2	100.0
Splitska				
- 1971	40.5	9.3	50.2	100.0
- 1981	40.1	9.4	50.5	100.0
- 1991	46.1	12.1	41.8	100.0
Metkovička				
- 1971	30.2	3.0	66.8	100.0
- 1981	39.4	4.3	56.3	100.0
- 1991	43.3	6.2	50.5	100.0
Dubrovačka				
- 1971	38.8	8.6	52.6	100.0
- 1981	51.9	4.2	43.9	100.0
- 1991	53.9	4.4	41.7	100.0

Izvor: Za 1971: Popis stanovništva 1971., odgovarajuće knjige,

Za 1981: SGH-82 str 298-300. i SGD-81 str 386-416.

Za 1991: SGH-91 str 380-383. i Stat. Ljetopis Hrvatske 1993, str. 56-92.

Mjerenje gospodarske specijalizacije gradova moguće je preko gospodarske strukture formiranja narodnog dohotka unutar pojedinih gradova. Tu se

međutim javlja problem vjerodostojnih statističkih serija o visini i strukturi društvenog bruto proizvoda i narodnog dohotka. Statistika u Hrvatskoj prije rata nije pratila ove ekonomske agregate na razini nižoj od općina, dok aktualne statističke službe danas to prate samo do razine županija.

Kao pomoćno sredstvo raščlambe može poslužiti broj zaposlenih po vrstama djelatnosti u tim gradovima, jer je koncentracija radnih mjesta pouzdan indikator značaja gradova u gospodarskom razvoju. Problem je, međutim, u ogromnom smanjenju broja zaposlenih nakon Domovinskog rata i oštroj ekonomskoj krizi koja se odrazila na sve statističke ekonomske agregate i temeljito iskrivljuje gospodarsku sliku. S druge strane, iza 1980. godine dolazi u bivšoj Jugoslaviji do društveno-političke i gospodarske krize koja se također očitovala u značajnoj stopi rasta nezaposlenih.

Iz tih razloga kao podloga za analizu regionalne specijalizacije dalmatinskih gradova bilo bi najbolje uzeti stanje polovicom osamdesetih godina. Tih su godina i broj i struktura zaposlenih po djelatnostima bili relativno stabilni i odražavali su rezultate gospodarskog razvoja jednog dužeg vremenskog trenda. S obzirom na raspoložive podatke uzet je broj i struktura zaposlenih koncem 1983. godine.

Tablica 3. Zaposleni u gospodarskim i društvenim djelatnostima u četiri velika dalmatinska grada 1983. godine

Djelatnost	Zadar	Šibenik	Split	Dubrovnik	Dalmacija	Udio u Dalmaciji
Industrija i rudarstvo	10.387	7.341	18.830	2.131	78.690	49.2
Poljoprivreda i ribarstvo	271	153	1.634	145	7.143	30.8
Gradevinarstvo	2.666	1.480	13.449	1.887	26.436	73.7
Promet i veze	3.450	2.829	9.988	3.159	29.611	65.6
Trgovina i ugostiteljstvo	5.993	3.649	15.262	8.026	58.559	56.2
Obrtništvo i komun. usluge	2.356	1.523	5.213	1.071	15.518	65.5
Financijske i druge usluge	713	476	3.265	570	6.489	77.4
Kultura i obrazovanje	1.496	715	4.594	920	14.902	51.8
Zdravstvo i socijalna zaštita	1.140	1.629	5.529	1.349	14.958	64.5
Državni organi i organizacije	1.351	1.007	3.170	991	10.398	62.7
Ukupno	29.823	20.802	80.934	20.256	262.704	57.8

Izvor: SGH-84, str. 696. i SGH-84, str. 402.

Tablica 3. pokazuje da je u četiri velika dalmatinska grada koncentracija od blizu 60 posto svih radnih mjesta u Dalmaciji.

Gospodarska struktura tih gradova u velikoj je mjeri podudarna, budući da se ti gradovi razvijaju praktički na istim faktorima rasta, te koriste iste ili slične prirodne resurse i usporedne smještajne prednosti. Kod svih tih gradova dominantnu ulogu u gradskoj zaposlenosti ima industrija, promet, trgovina s ugostiteljstvom i građevinarstvo. Ove četiri djelatnosti sudjeluju u ukupnoj gradskoj zaposlenosti s udjelom od 75.4 do 71.1 posto, što govori o njihovoj globalnoj usmjerenosti na ove gospodarske grane. Postoje, međutim, i značajne razlike koje se mogu istražiti pomoću relativnih odstupanja broja zaposlenih u svakoj djelatnosti od srednje vrijednosti broja zaposlenih u tim gradovima. U tablici 4 prikazana je struktura zaposlenih za svaki grad u postotcima, srednja vrijednost (\bar{x}) za svaku djelatnost i prosječna odstupanja od srednje vrijednosti izražena u jedinicama standardne devijacije (σ) i koeficijentima varijacije (V) koji pokazuju standardna odstupanja u postotku od aritmetičke sredine.

Tablica 4. *Struktura zaposlenih i standardna odstupanja od prosjeka - u postotcima*

Djelatnost	Zadar	Šibenik	Split	Dubrovnik	\bar{x}	σ	V
Industrija i rudarstvo	34.8	35.3	23.3	10.6	26.0	10.10	38.8
Poljoprivreda i ribarstvo	0.9	0.8	2.0	0.7	1.1	0.52	47.2
Građevinarstvo	8.9	7.1	16.6	9.3	10.5	3.63	34.6
Promet i veze	11.6	13.6	12.3	15.6	13.3	1.51	11.4
Trgovina i ugostiteljstvo	20.1	17.6	18.9	39.6	24.1	9.02	37.4
Obrtništvo i komun. usluge	7.9	7.3	6.5	5.3	6.7	0.95	14.2
Financijske i druge usluge	2.4	2.3	4.0	2.8	2.9	0.67	23.1
Kultura i obrazovanje	5.0	3.4	5.7	4.5	4.6	0.84	18.3
Zdravstvo i socijalna zaštita	3.8	7.8	6.8	6.7	6.3	1.49	23.7
Državni organi i organizacije	4.6	4.8	3.9	4.9	4.5	0.39	8.5
UKUPNO	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	-	-

Izvor: Prema tablici 3.

Na osnovu tablice 4 moguće je konstruirati matricu odstupanja granske strukture radnih mjesta jednog grada u odnosu na gransku strukturu zaposlenosti svih promatranih gradova. Odstupanja su prikazana kao standardizirana obilježja (z), koja pokazuju odstupanja od srednjih vrijednosti izražena u jedinicama standardne devijacije, tj.

$$Z = \frac{X - \bar{X}}{\sigma}$$

Ovaj pokazatelj može poslužiti za određivanje praga regionalne funkcionalne usmjerenosti nekog grada ili područja, iako takvo razmatranje uvijek pretpostavlja određenu konvencionalnu pretpostavku.

Mogli bi se usvojiti sljedeći pragovi gradske funkcionalne usmjerenosti:

- ako je odstupanje od srednje vrijednosti veće od jedne standardne devijacije (σ) i pozitivnog je predznaka, postoji **izrazita** granska usmjerenost prema toj grani gospodarstva,
- postoji umjerena granska usmjerenost ako se matrični koeficijent (z) kreće između nule i jedne standardne devijacije, tj. ako je $0 \leq Z \leq 1$
- postoji granska **neusmjerenost**, ako je matrični koeficijent (z) manji od 0, naime $z < 0$.

Prema iznesenim kriterijima, potvrđuje se teza o sličnim gospodarskim strukturama dalmatinskih gradova, naravno uz stanovite specifičnosti. Kod Zadra i Šibenika uočava se umjerena granska usmjerenost prema industriji, dok je kod Dubrovnika izrazita granska usmjerenost na turizam (trgovina i ugostiteljstvo), te na promet i veze. Kod Splita treba zanemariti veliko odstupanje od prosjeka u pozitivnom smjeru kod poljoprivrede, zbog marginalnog udjela te grane gospodarstva u gradskoj zaposlenosti. No Split ima izrazitu gransku usmjerenost, barem što se tiče strukture zaposlenih, prema građevinarstvu, finacijskim i drugim uslugama, te kulturi i obrazovanju, što su tipične gradotvorne djelatnosti.

Prikazana radna usmjerenost gradova ne govori međutim ništa o značaju tih gradova u gospodarskom razvitku širih područja. Matrični koeficijenti (z), naime, samo prikazuju neravnomjernost razdiobe unutar promatrane grupe gradova i zbroj svakog retka matrice jednak je nuli.¹

Pouzdaniji indikator značaja neke gospodarske djelatnosti grada u prostoru regije ili ukupnom nacionalnom gospodarstvu mogu se dobiti iz analize koncentracije tih djelatnosti u gradu, kao što je to pokazano u tablici 3.

¹ Stanovita manja odstupanja od nule sume matričnih redova rezultat su zaokruženja srednjih vrijednosti na jednu decimalu.

Nedostatak takve metode je u tome što se ne može postaviti analogija između broja zaposlenih i vrijednosti društvenog proizvoda, niti pouzdana relacija između broja zaposlenih i ukupnog gradskog stanovništva. Naime, zaposlenje u gradu ne nalazi samo gradsko stanovništvo, već i stanovništvo iz tzv. zone dnevnih migracija, koje su u slučaju dalmatinskih gradova vrlo velike.

Da bi se istražio značaj neke djelatnosti grada za regionalno ili nacionalno gospodarstvo, mnogi autori² koriste ili navode "metodu bazične - lokalne usmjerenosti" poznatu i kao "metodu minimuma zaposlenosti."

Ova metoda polazi od pretpostavke da ukupan broj zaposlenih na širem nacionalnom ili regionalnom području zadovoljava ukupne potrebe za proizvodima i uslugama na tom prostoru. U našim bi uvjetima to trebalo shvatiti kao zadovoljavanje potreba za ukupnom potrošnjom, dakle finalnom (uključujući i izvoz), te intermedijarnom. U ravnomjernoj prostornoj razdiobi broj zaposlenih u jednoj bi djelatnosti užeg područja trebao biti razmjernan broju stanovnika tog užeg područja (u ovom slučaju grada) i regije ili države. Iz takvog odnosa moguće je dobiti minimum zaposlenosti u jednoj grani ili djelatnosti koji je potreban da bi to uže područje sudjelovalo u ukupnoj zaposlenosti te grane srazmjerno svom broju stanovnika. Neki autori smatraju da je taj broj zaposlenih nužan za podmirivanje potreba lokalnog tržišta, a da višak zaposlenih preko tog broja radi za potrebe šireg tržišta. Taj "višak" zaposlenih čini baznu usmjerenost za razliku od lokalne, koju podmiruje opisani minimum zaposlenih. Iako je ovakva pretpostavka prilično pojednostavljena, metoda ipak pokazuje stupanj koncentracije zaposlenosti promatrane grane djelatnosti u gradu u odnosu na regionalni ili nacionalni prostor, pa samim tim i značaj te djelatnosti za grad.

Stavljanjem u odnos broja zaposlenih radnika u promatranoj djelatnosti grada s brojem zaposlenih radnika u cijeloj toj djelatnosti referentnog prostora dobije se tzv. "indeks viška zaposlenih" ili ocjena bazičnosti za tu djelatnost.

Operativni model za izračunavanje indeksa viška zaposlenosti može se definirati ovako:

$$r_j^i = \frac{Zg_j^i}{Zr^i \cdot k} \quad , \quad \text{gdje je} \quad k = \frac{Sg_j}{Sr}$$

a simboli imaju sljedeće značenje:

r_j^i = indeks viška zaposlenosti u djelatnosti "i" grada "j",

² M. Vresk, I. Šimunović, I. Teodorović, H. J. Nelson, L. E. Ulman i dr.

Zg^i_j = broj zaposlenih u djelatnosti "i" grada "j",

Zr^i = broj zaposlenih u djelatnosti "i" referentnog prostora,

Sg_j = broj stanovnika grada "j",

Sr = broj stanovnika referentnog prostora,

i = 1. 2. 3. n djelatnosti,

j = 1. 2. 3. m gradova.

Kao referentni prostor u ovom je istraživanju uzeta Republika Hrvatska i Dalmatinska regija. Indeks viška zaposlenosti veći od jedan znači da je udio zaposlenih u promatranoj djelatnosti u ukupnom gradskom stanovništvu veći od udjela zaposlenih u toj grani gospodarstva regije ili države u odnosu na njihov broj stanovnika. I obrnuto, indeks viška zaposlenosti manji od jedan znači da je taj udio manji.

Kako su gradovi mjesta koncentracije zaposlenosti i ekonomskih aktivnosti, može se očekivati da će za veći broj djelatnosti indeks viška zaposlenosti biti veći od jedan. Što je on, međutim, veći to je i značaj te grane za gospodarstvo regije ili države veći. Ako se daljnjom empirijskom analizom utvrde i pragovi funkcionalne usmjerenosti za pojedine djelatnosti, može se utvrditi koje od tih djelatnosti u tom gradu imaju ulogu pola razvitka.

Tablica 5. *Indeks viška zaposlenosti (ocjena bazičnosti gradskih djelatnosti) za četiri velika grada u Dalmaciji*

Djelatnost	Zadar		Šibenik		Split		Dubrovnik	
	RH	Dalm.	RII	Dalm.	RII	Dalm.	RH	Dalm.
Industrija i rudarstvo	1.50	1.92	1.73	2.23	0.96	1.25	0.60	0.77
Poljoprivreda i ribarstvo	0.28	0.55	0.25	0.51	0.60	1.19	0.29	0.58
Građevinarstvo	1.50	1.47	1.36	1.34	2.69	2.65	2.05	2.02
Promet i veze	1.93	1.70	2.92	2.28	2.25	1.76	3.87	3.05
Trgovina i ugostiteljstvo	1.92	1.50	1.91	1.49	1.75	1.36	5.01	3.89
Obrtništvo i komun. usluge	2.20	2.22	2.32	2.34	1.73	1.75	1.94	1.96
Financijske i druge usluge	0.97	1.60	1.06	1.75	1.15	2.62	1.51	2.49
Kultura i obrazovanje	1.26	1.47	0.98	1.15	1.38	1.61	1.50	1.75
Zdravstvo i socijalna zaštita	0.97	1.11	2.26	2.60	1.68	1.93	2.23	5.56
Državni organi i organizacije	1.69	1.90	2.06	2.31	1.42	1.59	2.41	2.70

I ova je analiza pokazala da se Dubrovnik s daleko najvećim indeksom "viška zaposlenosti" afirmirao kao primaran pol turističkog razvoja u Hrvatskoj. Prometne djelatnosti, koje su najuže vezane s turizmom, također čine značajan pol razvitka. Zadar i Šibenik su značajni polovi industrijskog razvoja, no također s velikim udjelom turizma i prometa u broju radnih mjesta u odnosu na državnu razinu. No ako se promatra samo Dalmatinski prostor udio turizma i prometa nije srazmjeran mogućnostima tih gradova. Za industriju grada Splita karakteristična je stanovita disperzija u okolna naselja (Trogir, Omiš, Sinj), što je i uvjetovalo nešto manji indeks viška zaposlenosti u toj djelatnosti grada Splita, nasuprot značajnijoj industrijskoj usmjerenosti njegove regije. Koncentracija građevinskih radnika značajna je za Split i Dubrovnik. Ovaj indeks, međutim više ukazuje na organizacijsku ulogu gradova u građevinskoj djelatnosti, jer se građevinski radovi u organizaciji građevinskih tvrtki obavljaju na području cijele zemlje, pa i u inozemstvu.

Zaključno se može prihvatiti teza da su, prema koncentraciji radnih mjesta, četiri velika dalmatinska grada značajni polovi razvitka industrije, prometa, trgovine i industrije u Hrvatskoj.

S obzirom na ograničenost i osjetljivost obalnog prostora ovakva regionalna gospodarska usmjerenost nužno otvara pitanje međusobne netrpeljivosti nekih gospodarskih grana, posebno industrije i turizma. Dugo vremena industrija se razvijala na postulatima "ekonomije obujma" i "eksternih ekonomija" koje nisu dovoljno vodile računa o utjecaju na okolinu. Dok je Dubrovnik uglavnom bio pošteđen "prljavih" industrija, a donekle i Zadar zbog kasne izgradnje željezničke pruge Knin - Zadar, Split i Šibenik su u ekološkom smislu prošli mnogo gore. Stanje ekoloških sustava u Kaštelanskom zaljevu, te u Šibenskom zaljevu, dovedeno je gotovo do katastrofičnog stanja.

Sanacija prirodne okoline, porast značaja turizma u nacionalnom gospodarstvu i sve agresivniji ekološki pokreti već su doveli do potrebe ponovnog razmišljanja o strategiji razvoja industrije u Dalmaciji. To u svakom slučaju znači napuštanje industrije koja se koristi velikim količinama sirovina i energenata, što je bila filozofija razvoja šezdesetih i sedamdesetih godina, te okretanje sofisticiranim proizvodnjama temeljenim na novim tehnologijama i znanju. Zbog niza razloga, koji su izvan ove rasprave, koncepcija velikih energetske intenzivnih i sirovinski orijentiranih kapaciteta nije dala niti očekivane ekonomske i novčane učinke. To je slučaj s kokсаром u Bakru, Petrokemijom na Krku i u Kaštelanskom zaljevu, ferolegurama u Šibeniku i sl. Prigovori ekologa prilikom izgradnje tih objekata uglavnom su otklonjeni izjavama da će veliki profiti koje će donositi ta industrija omogućiti i izgradnju efikasnih naprava za pročišćavanje zraka i vode, te da će se moći na zadovoljavajući način riješiti i velike količine krutog otpada. Pokazalo se da su

ti kapaciteti uglavnom loše projektirani, loše građeni i loše održavani, što je samo još povećalo negativne učinke na okolinu, koji su se i onako mogli očekivati.

Svakako je potrebno promišljati novu strategiju razvitka hrvatske jadranske obale, pa prema tome i Dalmacije. Ta će se strategija više oslanjati na turizam i promet kao primarne gospodarske grane, dok će se industrija morati prilagodavati njima. To uopće ne znači da industrija nema mogućnosti razvoja. Sve razvijene zemlje Zapada uglavnom su "protjerale" svoju "prljavu" industriju u gospodarski zaostale zemlje. Osim toga, ekonomski efekti te industrije nisu više onako veliki kakvi su bili u prvoj polovici ovog stoljeća. Nositelji industrijskog razvitka su sofisticiranije proizvodnje koje se zasnivaju na elektronicima, visokim tehnologijama, uskim specijalizacijama i direktnoj primjeni znanosti. Nema posebnog razloga da i Hrvatska barem ne pokuša tražiti priključak na takav tip proizvodnje.

Literatura

- JOHONSON, J. H. (1972): *Urban Geography*, Oxford, Pergamon Press.
- KREŠIĆ, I. (1977): *Prostorna ekonomija*, Zagreb, Informator.
- MUMFORD, L. (1968): *Grad u historiji*, Zagreb, Naprijed.
- PASARIĆ, B. (1996): *Neki čimbenici prostorne preraspodjele pučanstva Dalmacije između 1971. i 1991. godine*, Zadar, Filozofski fakultet.
- ŠIMUNOVIĆ, I. (1980): *Regionalni sustav Dalmacije*, studija br 7, Split, Ekonomski fakultet.
- TEODOROVIĆ, I. (1971): *Pristup investicionoj politici policentričnog prostornog razvoja*, u: *Policentrični sistem*, Zagreb, Ekonomski institut.
- VRESK, M. (1980): *Osnove urbane geografije*, Zagreb, Školska knjiga.

Branko Pasarić: THE POLICENTRIC REGIONAL SYSTEM OF DALMATIA AND THE ROLE OF THE CITIES AS POLES OF DEVELOPMENT

S u m m a r y

The author investigates the nodal-functional structure of Dalmatian settlements and concludes that this space is characterised by a monocentrist-dispersive model of regional structure. The author arrives at this conclusion through an analysis of the number of settlements and the number of inhabitants living in the four large Dalmatian cities, in settlements of between 3 and 30 thousands inhabitants and in settlements with a populace of less than three thousand. In order to prove the working hypothesis of the paper, the author analyses the division of the populace into those living in one of the four large cities, in other municipal centers and those in other settlements.

The author connects the size and significance of the settlements with their economic role within the space of Dalmatia and Croatia through an analysis of the structure and number of people employed. The affiliation of the individual regional centers with certain economic branches is determined on the basis of standardized aberrations from middle values.

The author supplements his findings by introducing the concept of "pole of development" and through a specific method of evaluating the "sufficit of employment" determines the "basic activities" of the Dalmatian cities and the significance of these activities for Croatia.

The article concludes with arguments for a new strategy of development for Dalmatia in which industry ought to comply with the needs of tourism and general living conditions.

KEY WORDS: regional system, polycentricity, pole of development, basic enterprises, the index of the surplus of employees, external economy, settlement